

¹Шадкам З. ²Тұяқбаев Ө.

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

²Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, ҚР Ұлттық кітапханасы. Алматы, Қазақстан

[E-mail: zubaida.68@gmail.com](mailto:zubaida.68@gmail.com), omirabuali@gmail.com

ШЫҒЫС ДЕРЕКТЕРІНДЕГІ КАСПИЙ ТЕҢІЗІ АТАУЛАРЫНЫҢ ТАРИХИ РЕТРОСПЕКТИВАСЫ

Аңдатпа. Каспий теңізі – әлемдегі ең ірі тұйық су айдыны. Географиялық тұрғыдан көл болып саналса да, көлемі мен табиғи ерекшеліктеріне байланысты шығыстық жазба мұра беттерінде теңіз ретінде суреттеледі. Ол ежелгі Тетис мұхитының қалдығы деп саналады. Ырысы мол Каспий маңында көне дәуірлерден бері түрлі тайпалар мен халықтар қоныстанып, маңызды тарихи оқиғалар орын алған, соның нәтижесінде көптеген аңыздар мен мифологиялық сюжеттер қалыптасқан. Каспий теңізі туралы ең көне мәліметтер ежелгі парсы тілінде (пехлеви тілінде) сақталған «Авеста» мәтіндерінде кездеседі. Бұл мақалада шығыс деректері, әсіресе парсы тіліндегі жазба мұралар негізінде Каспий теңізінің атаулары мен оның маңында өмір сүрген тайпалар туралы тарихи мәліметтер қарастырылады. Зерттеудің ғылыми жаңалығы – ежелгі және қазіргі парсы тілдеріндегі деректерде кездесетін Каспий теңізіне қатысты атаулар мен мәліметтерді қазақ тіліне аударып, ғылыми тұрғыдан талдау және ғылыми айналымға енгізу болып табылады. Зерттеудің негізгі міндеті – Қазақстанның маңызды географиялық нысандарының бірі саналатын Каспий көліне қатысты топонимдерді шығыс деректері, әсіресе парсы жазба ескерткіштері негізінде зерделеу. Мақалада негізгі дереккөздер ретінде «Авеста» мәтіндері, пехлеви әдебиеті және ирандық зерттеушілердің еңбектері пайдаланылды. Зерттеуде шығыс деректеріндегі мәліметтерді аудару, салыстырмалы түрде талдау және сипаттау әдістері арқылы Каспий теңізінің әртүрлі атауларын, оған қатысты жазба деректерде сақталған аңыздар мен мифологиялық сюжеттер талданады, сондай-ақ зерттеушілер үшін жаңа ғылыми бағыттар ұсынылады. Мақаланы дайындау барысында шығыс тілдеріндегі тарихи деректер мен ғылыми зерттеулерді жинақтау, сұрыптау, аудару және талдау әдістері қолданылды. Зерттеу нәтижесінде араб және парсы деректерінде Каспий теңізінің отыздан астам атауы болғаны, сондай-ақ оның тарихи-географиялық қана емес, діни-мифологиялық тұрғыдан да ерекше маңызға ие болғаны анықталды.

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің қаржыландыруымен жүзеге асырылып жатқан «Қытай және өзге де Шығыс елдері дереккөздеріндегі көне түркі топонимдері – қазіргі түркі интеграциясының түп негіздерінің бірі: тарихи-этимологиялық және лингвистикалық көрінісі» атты ғылыми жоба аясында дайындалды (жеке тіркеу нөмірі: BR24993043)

Кілт сөздер: шығыс деректері, Каспий теңізі, Хазар теңізі, Қазвин теңізі, Авеста, Бундахишн мифтері, Фарахкерт, тарихи география, топонимика

Кіріспе

Ономастиканың құрамдас бөлігі ретінде географиялық нысандардың атауларын, олардың шығу тегін, мағынасын, мазмұнын, қолдану ерекшеліктерін, жазылуы мен айтылуын зерттейтін ғылым саласы – топонимика. Топонимика – тарихи-мәдени ақпаратты сақтауға және таратуға мүмкіндік беретін маңызды ғылыми бағыттардың бірі. Топонимикалық зерттеулер белгілі бір этностың әлемді тану ерекшеліктерін, оның тарихи даму динамикасын қалпына келтіруге көмектеседі. Географиялық атаулар (топонимдер) – кез келген өркениеттің

мәдени мұрасының ажырамас бөлігі және олардың қалыптасу үдерісі халықтың тарихи және тілдік санасының көрінісі ретінде қарастырылады. Географиялық атаулардың өзгеру үрдісін талдау өткен дәуірлердің тарихи, әлеуметтік және мәдени ерекшеліктерін зерттеуге мүмкіндік береді. Сондықтан, Қазақстанның географиялық атаулары арасында Каспий теңізінің атауларының зерттелуі маңызды (Шадкам, Амантай, 2025: 183-184).

Каспий теңізі Азия мен Европа құрлығы арасында орналасқандығы үшін де үлкен маңызға ие екені рас. Тарихтың әр кезеңінде маңайындағы көрші елдердің назарында болып келді. Ол бір жақтан шығыстағы шөл даланың көшпенді қауымдарының шабуылдарына кедергі болса, бір жақтан да Азиядан Европаға немесе Европадан Азияға келетін саяхатшылар осы теңіздің не оңтүстік, не солтүстік жолдарын қолдануға мәжбүр еді. Каспий теңізі аймағы мен төңірегінде мұнай мен газ құбырларының, әлемде бірегей уылдырық сорты мен балықтары және басқа да теңіз өнімдерінің, батыс және оңтүстік жағалауында құнарлы егіндер мен егістік аймақтарының болуы бұл теңізді қазіргі таңда да экономикалық, географиялық және геополитикалық маңызы бар елді мекенге айналдырып отыр.

Біздің дәуірімізге дейінгі V ғ. бастап оның көптеген атаулары болды және жазба деректерде әртүрлі сипаттамалармен көрсетілген. Атаулардың әр түрлілігі және көптігі осы теңіздің айналасындағы өмір сүрген тайпалар мен салынған қалаларға да байланысты. Бұл тайпалар мен қалалардың бір-бірінен алыста болуы, жеткілікті қарым-қатынаста болмауы нәтижесінде әр қайсысы бұл теңізге өзінше атау бергені байқалады.

Еуропалық, араб және ирандық саяхатшылар, тарихшылар мен географтардың қалдырып кеткен тарихи дереккөздерінде және кітаптарында өз тілдерінде де ерекше атаулар қолданған. Зерттеушілер ықыл заманнан бері бүгінге дейін Каспий теңізінің әр түрлі тілдерде 80-нен аса атауы болғанын, бір ғана парсы тілінде 30-дан астам атауы кездесетінін айтады (Воронов, 2010: 87; Ажам, 2005).

Мысалы: Геродот, Страбон, Птолемей, Аристотель сияқты грек тарихшылары өз еңбектерінде және жазбаларында осы теңізді Гиркан, Каспий, Аркания және Тапир деген атаулармен атаған болса; Якут Хамави, Хамза, Ибн Хауқал, Истахри Фарси, Масуди, Хамдаллах Мустафи, Ибн Фадлан, Шамс ад-Дин Димашки, Әбу әл-Фида, Ибн әл-Фақиһ Омар ибн Руст және Әбу Зәйд Балхи сияқты мұсылман географтары мен тарихшылары оны: Хазар теңіз, Табаристан, Казвин теңізі, Джурджан (Горган), Абескун, Ақфуда дария немесе Дара Ақфуда (Сасанидтер дәуірінде), Хорасан, Джили, Бахр әл-Аджам, Джабал және Баб әл-Абваб десе, кейбір араб географтары оны Парсы теңізі деп атаса, бірқатар парсы тілді деректерде Хазар теңізі деген атау аталады. Әл-Хорезми, Қожа Насир Туси және Хамдолла Қазвини сияқты ирандық географтар да бұл теңізге Дайлам, Бахре Аджам, Джилян (Гилян), Астарабат, Ширван, Мазандаран, Моған, Бадкубей, Қажы Тархан деген. Авестада оны Гол, Голан, Ваурокаш, Фарахкерт, Тилсан, Камруд және Зере Ожестан деп көрсеткен. Борис Дорн (1805–1881), Жак Жан Мари де Морган (1857–1924), Уильям Джексон (William Jackson) және т.б. зерттеушілер де Заратушт пен бұрынғы Пахлеви заманында Ховалинск, Астрахань, Сарай, Сари, Зараие және Рокаша атауларының қолданылғанын айтады.

Парсы деректерінде 30 аса атау көрсетілгенімен, қазіргі таңда тек Хазар теңізі және Каспий теңізі атауының кеңінен таралғанын көреміз. Каспий сөзі араб тілінің дыбыстық ерекшелігіне қарай трансформацияға ұшырап Қазвин деп де айтылады. Дегенмен, осы екі атау (Хазар және Каспий) ең кең таралған атау. Иран мен Ресей үкіметтері соңғы 250 жылда екі жақты және халықаралық келісімдерде осы екі атауды үнемі қолданып келді (Ажам, 1381).

Каспий – иран текті ежелгі бір тайпа атауы болса, Хазар да VII-ғасырларда каспий өңіріне қоныс аударып империя құрған түркі тектес тайпаның атауы (Dehkhoda). Осы екі атаудың соңғы жылдары қолданыс аясына қатысты халықаралық аренада ой пікірлер, көзқарастар қалыптасып жатқан сияқты. Бұл тақырып, әрине, геосаяси, тарих, тарихи география саласы мамандарының қызығушылығын тудырады деп ойлаймыз.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Каспий теңізі атауларына арналған бұл зерттеуде ортағасырлық шығыс жазба деректері мен шығыс тілдерінде жазылған ғылыми еңбектердің беретін мол әрі тың мәліметтеріне ерекше назар аударылды. Осыған байланысты әл-Истахри, әл-Идриси, Ибн Хауқал, Фазлуллах Рашид ад-Дин Хамадани секілді ортағасырлық араб және парсы тарихшылары мен географтарының еңбектері негізгі дереккөз ретінде пайдаланылды. Сонымен қатар, аталған деректер негізінде жүргізілген шетелдік зерттеушілердің, әсіресе ирандық ғалымдар А. Баримани (Barimani, 1957), М. Бахар (Bahar, 2008), Х. Наджари мен З.Махджуб (Najjari, Mahjub, 2016), Х.Зуджаджи (Zujaji, 2008) және М.Аджамның (Ajam, 2003, 2005) ғылыми еңбектері жинақталып, жүйеленіп, кешенді түрде талданды.

Зерттеу барысында әртүрлі тарихи кезеңдерге тиесілі деректер, ғылыми еңбектер мен тарихи мәліметтер негізінде Каспий теңізі атауларының аймақтық және хронологиялық ерекшеліктері қарастырылды. Атап айтқанда, теңіз атауларының уақыт өте келе өзгеру үдерістері, олардың трансформациясына ықпал еткен тарихи, саяси, этникалық және мәдени факторлар анықталып, ғылыми тұрғыдан сипатталды. Каспий теңізіне қатысты атаулар олардың қолданылу кезеңдері мен географиялық таралу ерекшеліктеріне қарай жіктеліп, әрқайсысына тарихи-лингвистикалық талдау жасалды.

Зерттеу жұмысының әдіснамалық негізін сипаттамалы, тарихи-салыстырмалы, тарихи-географиялық және статистикалық жүйелеу әдістері құрады. Сонымен қатар, мақалада ирандық зерттеушілердің топонимиялық ізденістер барысында географиялық атауларды жинақтау, олардың бастапқы нұсқаларын қалпына келтіру, тарихи атаулардың өзгеру заңдылықтарын анықтау және қазіргі ақпараттық кеңістікте қолданылатын атаулармен арақатынасын айқындау бағытында ұсынған ғылыми тәсілдері де пайдаланылды. Әсіресе, Иранда тарихи атауларды қазіргі бұқаралық ақпарат құралдарында кеңінен қолданылатын Хазар теңізі және Каспий теңізі атауларымен алмастыру мәселелеріне қатысты көзқарастары назарға алынды.

Топонимдер мен белгілі бір халықтың аңыздары, наным-сенімдері және мифологиялық түсініктері арасында өзара байланыс болатындығы жөніндегі ғылыми қағидаға сүйене отырып, зерттеуде б.з.д. дәуірлерден жеткен орта парсы (пехлеви) тіліндегі «Авеста» және «Бундахишн» сияқты діни мәтіндердегі мәліметтер де пайдаланылды. Аталған дереккөздерде кездесетін Каспий теңізіне қатысты аңыздық сипаттағы мәліметтер мен жер-су атаулары тарихи-мәдени тұрғыдан талданды. Сонымен қатар, бұл атауларға құрылымдық, семантикалық және фонетикалық талдау әдістері қолданылып, олардың шығу тегі мен мағыналық ерекшеліктері айқындалды.

Талқылау

Ежелгі парсы (пехлеви) тіліндегі 2500 жылдық жазба деректерде Каспий теңізі туралы мәтіндерге кездесеміз. Бұл теңізді билеген ең көне империялардың бірі Перстер болған. Дарий/Дариус және оның мұрагерлері екі ғасыр бойы осы теңіздің жағалауының басым бөлігін билеген. Геродот Каспий тайпасын Иранның маңызды тайпаларының бірі деп санап, Иранның солтүстік теңізін Каспий деп те атаған.

Араб тарихшылары Каспий теңізін Казвин теңізі, Парсы теңізі, Каспий, Абескун, Горган, Жилани, Аджам теңізі, Табаристан деген атаулармен де атаған. Каспий теңізінің жағасында өмір сүрген ежелгі тайпалардың бірі Каспий тайпасы мен Типур тайпасы (Табар). Одан кейін VII ғасырда Хазарлар Каспий теңізінің солтүстік-батыс аймағын билеген тайпа (моңғол шапқыншылығынан олар тұтастығын мүлде жоғалтып, шектеулі халқы тарқап, Шығыс Еуропаға қоныс аударды). Осы кезеңнен кейін төрт ғасыр бойы XVI- ғасыр басында Хазар теңізінің солтүстік батыс жағалауын орыстар билеп алғанға дейін солтүстік пен Еділ өзенінің жағалауында татарлар билік жүргізді (Ajam, 2005).

Мақаламызда жоғарыда көрсетілген көп атауларының ішінен тарихи деректерде көп қолданылған төрт атауды қарастырамыз: Гиркан, Каспий, Хазар және Табаристан немесе Мазандаран.

Гиркан/Горган теңізі. Каспий теңізінің ең көне атауларының бірі – «Гиркан теңізі». Гиркания аймағы Каспий теңізінің оңтүстік-шығыс жағалауында орналасқан, Парсы империясының құрамындағы маңызды тарихи-географиялық өңір болған. Оның солтүстігі Каспий теңізімен, ал оңтүстік және батыс бөліктері Эльбурс (Әлборз) тауларымен шектескен. Кейхусро кезеңінде (б.з.д. шамамен 530 ж.) бұл өңірдің теңізге тікелей іргелес орналасуына байланысты су айдыны «Гиркан теңізі» деп аталған.

«Гиркан» атауы кей деректерде «қасқырлар елі» мағынасын білдіретін көне ирандық Виркана (Virkana) сөзінен шыққан деп түсіндіріледі. Осы негізде қазіргі Горган қаласының атауы қалыптасқан. Сондықтан жергілікті халық бұл теңізді «Горган теңізі» деп атаған болса, араб географтары оны араб тілінің фонетикалық ерекшеліктеріне сәйкес «Джурджан» деп қолданған. Грек авторлары «Виркан» формасының орнына «Гиркан» нұсқасын пайдаланған. Антикалық грек және рим деректерінде бұл атау «Nuganium mare» (Гирканиум теңізі) түрінде кездеседі. Ежелгі авторлар қатарында Гесиод та бұл теңізді Гиркан теңізі ретінде сипаттаған. Македондық Александр (Ескендір Зұлқарнайын) дәуірінде де кейбір македондық және эллиндік деректерде бұл су айдыны «Аркания теңізі» атауымен аталған. Грек тіліндегі Нугания атауы кейінгі ирандық тілдік ортада фонетикалық өзгерістерге ұшырап, қазіргі «Горган» формасына айналған.

Аңыздық деректерде Парфия патшасы Миладтың ұлы Горгин өз атымен аталған Горган қаласын салдырғаны айтылады. Кейбір мифологиялық түсіндірмелерде Фарахкерт теңізі осы Гиркан (Горган) теңізімен сәйкестендіріліп қарастырылады (Najjari, Mahjub, 2016: 205).

Каспий (Каспиян) теңізі. «Каспий» атауы алғаш рет Геродоттың еңбектерінде кездеседі. Геродот б.з.д. V ғасырда Каспий теңізін сипаттау барысында бұл атауды қолданған. «Каспий/Каспиян» сөзінің түбірі ретінде «Қас» элементі алынады. Бұл негізге сәйкес, «-пи» жұрнағы қосылғанда «Каспий», ал «-си» жұрнағы қосылғанда «Касси» формалары қалыптасады. Аталған Касси және Каспий тайпалары б.з.д. IV–V мыңжылдықтарда Каспий теңізінің оңтүстік-батыс аймағында өмір сүрген, арийлерге дейінгі иран (парсы) текті көне қауымдардың бірі ретінде қарастырылады.

Бұл тарихи-географиялық кеңістік шығысында Каспий (Хазар) теңізімен, батысында Ибериямен, солтүстігінде Дарбандпен, ал оңтүстігінде Арас және Кура (Кир/Курош) өзендерімен шектескен.

Каспий тайпалары арқылы егіншілік мәдениеті Каспий өңірінен бастап Сейхун мен Жейхун, сондай-ақ Тигр мен Евфрат алаптарына дейін тарағаны айтылады. Иран аумағындағы археологиялық деректер бұл тайпалардың ұзақ уақыт бойы кең аумақта өмір сүргенін көрсетеді, сондықтан кейбір өңірлер «Кас» атауымен де аталған деген пікір бар.

Зерттеушілердің бір бөлігі Каспий және Касси ұғымдарын тек этникалық атау ғана емес, сонымен қатар Иран аумағын мекендеген үндіуропалық және семиттік емес тайпалардың жиынтық атауы ретінде де қарастырады. Каспийлер ірі тайпалық бірлестік болғанымен, олардың негізгі бөлігі біртіндеп Иранның оңтүстік-батысына қоныс аударған. Кейін басқа тайпалардың келуімен олардың этникалық дербестігі әлсіреп, тарихи сахнадан біртіндеп жойылған, нәтижесінде Рим дәуіріндегі деректерде олар туралы мәліметтер сирек кездеседі, тек географиялық атауларда ғана сақталған.

Б.з.д. II ғасырда Каспийлер Кавказ аймағындағы мидиялықтармен және албандармен араласып, сол этникалық ортаға сіңісіп кеткені айтылады. Страбон өз еңбектерінде христиан дәуіріне жақын кезеңде Каспийлер туралы нақты мәліметтердің азайғанын, алайда олардың ежелгі іздерінің Кавказ өңірінде сақталғанын атап өтеді. Кейінгі кезеңдерде Гиркан теңізі осы халықтың атымен «Каспий теңізі» деп аталып кеткені көрсетіледі. Уақыт өте келе Каспий

тайпалары басқа иран халықтарымен ассимиляцияға ұшырағанымен, олардың атауы тарихи-географиялық деректерде сақталып қалған (Ајам, 2003).

Хазар теңізі. Хазар теңізі мен хазарлар туралы парсы және араб географтары мен тарихшыларының еңбектерінде кеңінен айтылады. Хазарлар біздің дәуіріміздің VII–VIII ғасырларында Орта Азияның шөлді аймақтарынан оңтүстік Еділ (Волга) ойпатына қоныс аударып, осы өңірге орныққан көшпелі халық болған. Олардың алғашқы астанасы «Балангер» қаласы саналады. 720 жылы астананы Солтүстік Кавказдағы «Самандар» қаласына, ал 750 жылы Еділ өзені бойындағы «Еділ» қаласына (кей деректерде Қажы Тархан, қазіргі Астрахан) көшірген. Бұл қала шамамен екі ғасыр бойы хазар мемлекетінің астанасы әрі маңызды сауда орталығы қызметін атқарды. Хазарлар мал шаруашылығымен және егіншілікпен қатар, халықаралық саудаға да белсенді араласқан. Сол себепті олар Еуропа мен Азияны байланыстырушы делдал рөлін атқарып, еуропалық авторлар тарапынан «Қара теңіз бен Каспий теңізінің венециялықтары» деп аталған.

Хазарлардың маңызды қалаларының қатарына Дарбанд (Баб әл-Абваб), Бартас және Сарир да жатады (Ајам, 2005).

Иакут әл-Хамауи Хазар теңізі туралы: «Хазар теңізі – Табаристан, Джоржан, Абескун теңізі. Ол өте кең теңіз, әлемдегі ешбір теңізге ұқсамайды және басқа теңіздермен қосылмайды. Бұл теңізді Хорасан және Джили теңізі деп те атайды», – деп жазады (Barimani, 1957: 9).

Тарихи деректер бойынша, хазарлар V ғасырдың ортасында ғұндардың ықпалында болған, кейін 550–630 жылдары Түркі қағанатының құрамына енген. VII ғасырдың ортасында Түркі қағанатының әлсіреуіне байланысты хазарлар тәуелсіздігін жариялап, дербес мемлекет құрды. Олардың саяси басқару жүйесі түркі дәстүріне жақын болды, мемлекет басшысы «қаған» деп аталған.

Хазар мемлекеті құрылғаннан кейін көрші аймақтарға жорықтар жасап, үлкен аумақтарға ықпалын жүргізді. Олардың иелігіне Солтүстік Кавказ, қазіргі Ресейдің оңтүстігі, Украинаның шығысы, Қырым түбегі, Батыс Қазақстан және Солтүстік Өзбекстан аймақтары кірген. Сасанилер дәуірінде Иран билеушісі Ануширван (Хосров I) хазарлардың шабуылдарын тоқтату үшін әскери жорық ұйымдастырып, 556 жылы оларды жеңіп, Дарбанд қорғаныс жүйесін салдырған. Соған қарамастан, хазарлар кейін де бірнеше рет Кавказ бен Иран аумақтарына жорықтар жасаған (Ајам, 2005).

VII–VIII ғасырларда арабтар мен хазарлар арасында ұзаққа созылған соғыстар орын алып, бұл қақтығыстар «араб–хазар соғыстары» деген атаумен белгілі болды (Barimani, 1957: 4). Соғыс барысында хазарлар біраз уақыт әлсіреп, кейбір қалаларын, соның ішінде Балангерді тастап, астанасын Еділ қаласына көшіруге мәжбүр болған. Дегенмен бұл қала да кейінгі жорықтар кезінде араб әскерлерінің қолына өткен.

Хазар мемлекеті өзінің шарықтау кезеңінде отызға жуық халық пен тайпаға ықпал еткен ірі саяси құрылымға айналды. Оның аумағы Кавказдан Арал теңізіне дейін, Еділ бойынан Киев пен Қырымға дейін созылды. Хазарлар билігіне бұлғарлар, оғыздар, мажарлар (венгрлер), славяндар және басқа да тайпалар кіргені айтылады. Осы кезеңде хазарлардың әсері нәтижесінде Каспий теңізі бірқатар деректерде «Хазар теңізі» деп атала бастады. Бұл атау парсы тілінде «Дария-и Хазар», араб тілінде «Бахр әл-Хазар», ал түркі және эзербайжан тілдерінде «Хазар теңізі» түрінде сақталған.

Хазар мемлекетінің әлсіреуі X ғасырдың ортасынан бастап күшейіп, 1354–1358 жылдардағы қақтығыстар нәтижесінде олардың саяси қуаты біртіндеп жойылды. Осы кезеңнен кейін хазарлар тарихи-саяси сахнадан жоғалып, тек этноним және географиялық атау ретінде ғана сақталды (Ајам, 2005).

Ислам дәуіріндегі араб географтары бұл теңізді кейде «Каспий», кейде «Казвин теңізі» деп те атаған. Истахри еңбектерінде Каспий маңы аймақтары жеке тарауларға бөлініп сипатталады: Каспий теңізінің оңтүстік жағалауы; Армения, Аран және Әзірбайжан

аймақтары; сондай-ақ Хазар теңізі. Кейбір деректерде Насыр Хосроу, Ибн Хаукал және Ибн Баттута да бұл теңізді «Бахр әл-Хазар» деп атағаны көрсетіледі (Аҗат, 2005).

Табаристан немесе Мазандаран теңізі. Иранда каспий теңізі үшін қолданылатын басқа бір атау – «Мазандаран» атауы. Бірінші рет бұл атау парсы шайыры Хаким Зуджаджидің «Хумаюн наме» еңбегінде «Мазандаран теңізі» деген сөз тіркесін қолданған (Zujaji, 2008: 1218), одан кейін тарихшы Хафиз Абрудің «Зубдат ал-тауәрийх» кітабында қолданылған (Abri, 1995: 948). Бұл авторлардың алдында бұл атау қолданылмаған.

Каспий теңізі үшін қолданылатын атаулардың бірі «Табаристан теңізі», Ибн Хаукал: «Хазар теңізі шығыстан Дайлам, Табаристан және Горганның бір бөлігіне дейін, батыстан иран, Сарир және Хазар маңы елдерінің шекараларымен, солтүстіктен Ғозан (Оғыздар) шөліне дейін, оңтүстіктен Джил (Гил) және Дайламға дейін шектелген» деп анықтама береді (Ibn Hawqal, 1987: 129-130).

Тарихи деректерде кездесетін атаулардың тағы бірі – Тапуристан немесе Табаристан теңізі. Исламға дейін Тапуристан деп айтылатын бұл сөздің түбірі иранның оңтүстігінде өмір сүрген «Тапур» тайпасымен байланысты. Тапур сөзі Исламнан кейін «Табари» болып өзгеріске ұшыраған. *Тапуристан* не *Табаристан* Тапур (تپور) мен Тапури тайпаларының мекені дегенді білдіреді; тапур/تپور (зат есім) + стан/ستان (жұрнақ). Кейбір географтар Табаристан (تبرستان) атауын жергілікті халықтың қаруы болған «табар/балта» сөзінен шыққан атау десе, ағзы зерттеушілер соңғы кезеңдерде Мазандаран деп айтылып жүрген атаудан бұрын каспий теңізі үшін Табаристан (طبرستان) атауы қолданыста болғанын айтады. Табар/табар (طبر) жергілікті халықтың тілінде тау мағынасында, сондықтан Табаристан таулы жер дегенді білдіреді» – деп түсіндіреді (Marquart, 1373: 245).

Мазандаран сөзінің этимологиясы туралы да әр түрлі пікір, аңыз айтылады. Мысалы, Табаристан аумағында ескіден үлкен жар тас болған. Оны «Маз» (ماز) деп атаған. Осы жар тас пен теңіз арасындағы жерге «Андарунмаз немесе Мазандаран» яғни Маздың ішіндегі жер деп атаған. Парсы тілінде *андаран/андарун* (اندران/اندرون) бір нәрсенің іші, ішінде деген мағынада. Снымен Мазандаран Маз жар тасы мен теңіз арасындағы аймақ атауы болған.

Каспий теңізіне Мазандаран мен Табарестан атауын қолдану қашан және қалай пайда болғандығы туралы әр түрлі пікірлер бар. Кейбір тарихшылар Шахнама мәтінінде Мазандаран сөзінің болуына байланысты оны Табаристан атауынан ескі деп санайды. Иран деректерінде Табаристан мен Мазандаран атаулары бір-бірінен ескі емес, бұл атаулар қамтитын географиялық аймақтарына қарай пайда болған, Табаристан, Мазандаранды қамтитын үлкен аймақтың атауы. Яғни Мазандаран оның бір бөлігі, районы. Сондықтан оларды көптеген деректерде қатар көре аламыз. Кейбір деректерде Табаристан биік таулы аймақтарға, ал Мазандаран төмен жазық далаға үшін қолданылған. Дегенмен де Иранда уақыт өте Табаристан атауының орнын Мазандаран атауы баса бастайды. Мазандаран атауымен көрсетілген ең көне дерек – Мұхаммед Реза Карачедағи тарапынан 210 жыл бұрын (1214/1835) дайындалған картасы. Онда Каспийдің осы атауы кездеседі (Аҗат, 2003, 1383).

Қазвин теңізі. Каспий теңізі үшін қолданылатын атаулар арасында «Қазвин теңізі немесе Бахр-е Қазвин» атауы да кездеседі. Бүгінде барлық араб бұқаралық ақпарат құралдары Бахре Қазвин атауын қолданып келеді. Бұл Каспий теңізінің араб тіліне сәйкестірілген түрі. Тегеранның батыс жағында Қазвин қаласы орналасқан. Қазвин қаласы да өз атын Каспий теңізінен алды ма, оны нақты айту қиын. Десе де, кейбір мамандар Қазвин атауы мен Каспий атауының арасында байланыс бар деп есептейді және олар Каспийян (كاسپيان) сөзінің түбірі Кеспиен (كاسپين) екенін, «Кашвин/كشوين» мен «Қазвин» сөздерін «Кеспиен» сөзінің трансформациясы деп санау керек дейді. Әрине бұл көзқарастарды дәлелдейтін нақты дерек болмаса да, этимологиялық тұрғыдан дәлелдеуге болады.

Кейбір зерттеушілер Иран үстіртіне солтүстік жағалаудан шығудың негізгі жолы тарихи кезеңдерде тек Қазвин арқылы өткенін алға тартып, Каспий теңізінің батыс/еуропалық атауы – «Каспийен» (Caspian) Қазвин атауымен байланысты болуы мүмкін деген пікірді ұсынады.

Дегенмен, Каспий теңізінің жағалауын Каспий тайпаларының ежелгі мекені ретінде қарастырып, олардың кейін Иранның ішкі және орталық аймақтарына қоныс аударғанын ескерсек, керісінше Қазвин қаласының атауы Каспий этнонимінен туындаған болуы ықтимал деген тұжырым да айтылады (Аjam, 2005).

Қазіргі кезеңде бұл теңіз әртүрлі тілдер мен тарихи-мәдени дәстүрлерде әрқалай аталады. Еуропалық тілдерде ол «Каспий теңізі» (Caspian Sea) деп қолданылса, араб географиялық дәстүрінде «Бахр әл-Хазар» және кейбір деректерде «Бахр Қазвин» атаулары кездеседі. Түрік және әзербайжан тілдерінде «Хазар теңізі» атауы кең таралған. Ал Иранда бұл су айдыны «Дария-е Мазандаран», «Дария-е Хазар» және «Дария-е Шомал» сияқты бірнеше тарихи-географиялық атаулармен аталып келеді.

Авестада Каспий теңізі. Қазіргі таңда бес мемлекеттің жағалауын шайып жатқан Каспий теңізі стратегиялық әрі геосаяси тұрғыдан аса маңызды аймақ болып саналады. Ол әлемдегі ең көне су алаптарының бірі, ежелгі Тетис мұхитының қалдығы ретінде қарастырылады және көлемі жағынан әлемдегі ең үлкен тұйық су айдыны болғандықтан «теңіз» деп аталып кеткен. Осы географиялық ерекшеліктерімен қатар, Каспий теңізі адамзат тарихында түрлі тайпалардың қоныстанған, мәдениеттер тоғысқан аймағы ретінде де белгілі. Әсіресе, ежелгі ирандықтардың діни мәтіндерінде кездесетін аңыз-эпсаналарда бұл теңіз ерекше орын алады.

Авеста мәтіндерінің космогониялық бөлігінде, яғни әлем мен табиғаттың жаратылысы және құдайлар шежіресі баяндалатын тұстарда Каспий теңізіне қатысты деректер ұшырасады. Онда тіршіліктің негізгі бастауы су екені айтылады. Мұндай түсінік мұсылмандық деректер мен Таурат тәпсірлерінде де кездеседі, онда да су жаратылыстың негізі ретінде сипатталады (Mirfakhrai, 1366: 194). Зороастризм дәстүрінде су Ахура Мазда тарапынан аспан тасынан жаратылған қасиетті элемент ретінде түсіндіріліп, табиғаттағы ең маңызды құбылыстардың бірі ретінде ерекше орын алады (Bahar, 2008: 45).

Бундахишн мәтінінің 19-бөлімінде құрғақтық пен ылғалдық күштері арасындағы күрес баяндалады. Құрғақтық үстемдік еткен кезеңде жаңбыр құдайы Тиштар бұлттарды жинап, желдің күшімен аспанға көтеріп, жаңбыр жаудырады. Эльбурс тауларынан аққан осы жаңбыр сулары нәтижесінде жер бетінде көптеген көлдер, өзендер мен арналары пайда болып, сонымен қатар Фарахкерт (Ваурукаш) атты ұлы мұхит қалыптасады. Бұл сулар жер бетімен айналып ағып келіп, осы мұхитқа құйылып отырады. Мұхиттың ортасында өсіп тұрған екі ағаштың біріне мифтік Симург (Самұрық, Феникс) құсы ұя салады (Dadegi, 2011: 101).

Аңыздық дәстүрлерде Даххак (аждаһа бейнесіндегі патша) пен Әхриман және Афрасияб сияқты зұлым күштер «Хварна» немесе «Фарр» деп аталатын құт-берекені Фарахкерт теңізінен іздейді. Алайда бұл қасиетті күш олардан қашып, аралдардың біріне тығылады. Кейбір зерттеушілер осы аңыздық аралды қазіргі Арал өңірімен байланыстырады (Bondaheh-e Irani, 2005: 352). Орта парсы тіліндегі (пехлеви) мәтіндерде кездесетін бұл деректер Каспий (Фарахкерт/Ваурукаш) теңізінің зороастризм дүниетанымында қасиетті, сакралды кеңістік ретінде қарастырылғанын көрсетеді.

Сонымен қатар зерттеушілер арасында Фарахкерт (Ваурукаш) мұхитының нақты географиялық сәйкестігі жөнінде әртүрлі пікірлер бар. Бір топ ғалымдар оны Каспий немесе Арал теңізімен байланыстырады, ал екінші бір топ оның Үнді мұхиты болуы мүмкін деген болжамды алға тартады (Najjari, Mahjub, 2016: 200).

Зерттеу нәтижелері

Бір елдің тарихын зерттеу кезінде географиялық елді мекендердің де анықталып, сипатталуы маңызды. Топонимдер тек бір атау, сөз немесе сөз тіркесі емес. Олар бір елдің, өркениеттің, аймақтың наным сенімдері, әлеуметтік, саяси, табиғи құбылыстары мен бастан кешкен тәжірибелері туралы ақпараттарды қамтитын, номинативті қызмет атқаратын күрделі

лингвистикалық құрылымдар. Сондықтан Қазақстан тарихын, аймақтары мен жер-су атаулары тек тілшілердің немесе тарихшылардың зерттеу нысаны емес географ, этнограф, филология, тарих, тарихи география, фольклор, әдебиет, философия мен дінтану мамандарының де зерттеу нысаны бола алады. Каспий теңізі мен аймағына қатысты орта ғасыр араб, парсы деректерінде кездесетін ақпараттардан басқа Орта парсы (пахлеви) тіліндегі Авеста сияқты діни деректердегі аңыздарда, әнгімелерде де Каспий теңізіне қатысты ақпараттардың: әсіресе ежелгі парсылардың діни наным-сенімдері бойынша бұл теңіздің қасиетті, сакралды маңызға ие болғаны анықталды.

Каспий теңізіне қатысты тарихтың әр кезеңінде әр түрлі атаулар берілгенін байқадық. Бұл атаулардың кейбірі Каспий жағалауында, маңайында өмір сүрген Хазар, Каспий, Тапар, Деилем тайпаларының этникалық ерекшеліктері негізінде берілген болса, кейбірі де Каспий маңайындағы елді мекендердің географиялық аймақтардың, қалалардың мысалы: Хорезм, Мазандаран, Сияхкух, Амол, Дарбанд, Баб ал-Әбваб секілді атаулары негізінде берілген, кейбірі табиғи-географиялық ерекшелігі негізінде қалыптасқан Акфуде дария (көк теңіз), Дария-е шомал (солтүстік теңізі) секілді, ежелгі рим, грек деректерінде Гиркан (Гирканус), Арқания атауларының парсы тілінде Горган болып ауысқанын, Парсы аңыз-әпсаналарында да құтты қасиетті теңіз саналатын Фарахкерт (Ва'урукеш), Кемруд атауларымен сипатталғанын анықтадық. Жалпы Каспий теңізіне қатысты парсы, араб, түркі, грек тілдерінде 40-ға жуық атауы бар екенін байқадық.

Ирандық зерттеушілер соңғы жүз жылда Каспий теңізінің геосаяси, стратегиялық маңыздылығына назар аудара отырып, оның атауына қатысты да жасаған жан-жақты жұмыстарын байқауға болады. Мысалы: Халықаралық Каспий жағалауындағы мемлекеттердің университеттер бірлігінің құрылуы, тұрақты және белсенді түрде Каспий атауына қатысты конференциялар ұйымдастырылып, ғылыми-зерттеу жұмыстарының жариялануы, ішкі іс-қағаз жүргізуде дария-е Мазандаран атауын қолдануға, халықаралық іс-қағаз жүргізуде Каспий атауын қолдануға мән берілуі Ирандықтар үшін Каспийдің қаншалықты маңызды болғанын көрсетеді.

Қорытынды

Қаралған деректер негізінде Ирандық зерттеушілер өз зерттеулерінде Каспий теңізі тұрғындарын ежелгі парсы тайпалары болған деп дәлелдейді. Олар Табаристан, Мазандаран, Дейлам, Кас және Каси тайпаларын иран текті болған деп түсіндіріп кетеді. Алайда қазіргі күнде «Хазар» мен «Каспий/Каспийен» атауларының халықаралық қатынастарда бірдей қолданылып жатқанын да айтады. Бір кездері Каспий теңізінің солтүстік және солтүстік батыс жағалауында империя құрған түркілер яғни Хазар тайпалары туралы парсы деректерінде кеңінен мәлімет кездестірмедік. көшпенді түркі тайпаларының бірі Хазарлар VII-ғасырларда Орта Азиядан Каспий теңізі жағалауына қоныс аударып империя құрған. Көршілес елдерге үрей салып шабуылдар, жорықтар жасап отырған. «Каспий» атауы кеңінен таралып әлем жұртшылығы тарапынан қабылданып кетсе де, Түркия, Әзірбайжан елдері секілді Орта Азия түркі мемлекеттері де Хазар теңізі атауын қолданысқа неге кіргізбеске деген ой келеді. Ол үшін Каспий жағалауын мекендеген түркі тайпаларын жанжақты зерттеу шеңберінде Батыс Қазақстан мен Маңғыстау аймағы да басқа жағынан зерттеліп, ашылмай қалған тарихи-географиялық мәселелер назарға ілігері деп үміттенеміз.

Бұл ақпараттар бізге Орта Азия, әсіресе, Қазақстан топонимдерін зерттеуде Орта ғасыр араб парсы деректерінен басқа Пахлеви, ежелгі және орта парсы тіліндегі (Авеста, Бондихаш) мәтіндердің де дереккөзі бола алатындығын дәлелдейді. Сондықтын, олардың мәліметтері отандық ізденуші, ғалымдардың назарынан тыс қалмауы керек деп ойлаймыз.

Әдебиеттер:

- Abru*, 1995 – *Abru Kh. Zubdat al-Tavarikh*. Vol. II. Tehran: Vezarat-e farhang va ershad-e eslami, 1374/1995. (пар.т.)
- Ajam*, 2003 – *Ajam M. Kodam nam dorosttar ast?* // *Majalle-i Payam-e dariya*. 1381/2003. № 129. (пар.т.)
- Ajam*, 2005 – *Ajam M. Khazar ya Mazandaran ya Kaspi?* // *Majalle-i Payam-e dariya*. 1383/2005. № 131–133. URL: <https://www.parssea.org/?p=2104> (пар.т.)
- Bahar*, 2008 – *Bahar M. Pazhouheshi dar asatir-e Iran. Pareh-ye nakhost va pareh-ye dovvom*. Tehran: Agah, 1386/2008. (пар.т.)
- Barimani*, 1957 – *Barimani A. Darya-ye Mazandaran*. Tehran: Entesharat-e Daneshgah-e Tehran, 1335/1957. (пар.т.)
- Bondaheh-e Irani*, 2005 – *Bondaheh-e Irani* / Tarjame az Fazlallah Pakzad. Tehran: The Center of Great Encyclopedia of Islam, 1384/2005. (пар.т.)
- Dadegi*, 2011 – *Dadegi F. Bondahesh* / Tahqiq: M. Bahar. Tehran: Tous, 1390/2011.
- Dekhoda Dictionary – Dekhoda Dictionary [Электронды ресурс]. URL: <https://dekhoda.ut.ac.ir/fa/dictionary> (қаралды: 25.05.2026)
- Gholizadeh*, 2013 – *Gholizadeh, K.. Persian mythology based on Pahlavi texts*. Tehran, 1391/2013 (ағыл.т.)
- Ibn Hawqal*, 1987 – *Ibn Hawqal. Safarnama: Iran dar “Surat al-Arz”* / Tarjame az J. Shuar. Tehran: Amir Kabir, 1366/1987. P. 128–139, 191–248. (пар.т.)
- Marquart*, 1994 – *Marquart J. Iranshahr bar mabna-ye jografiya-ye Musa Khuvarni*. Tehran: Entesharat-e Ettelaat, 1373/1994. (пар.т.)
- Mir-Fakhrai*, 1987 – *Mir-Fakhrai M. Afarinesh dar adyan*. Tehran: Mo’asseseh-ye Motale’at Tahghihat-e Farhangi, 1366/1987.
- Najjari*, Mahjub 2016 – *Najjari H., Mahjub Z. 1395/2016. “An Etymological Study of Mythological Rivers in the Iranian Bundahišn”* // *Faslname Adabiyat-e Erfani va Ostureshenasi*. Vol. 44. 191–214 pp.
- Zujaji*, 2008 – *Zujaji H. Humayunname*. Vol. II. Tehran: Farhangestan-e zaban va adabiyat-e farsi, 1386.
- Воронков, 2010 – *Воронков А.А. Единый семантический комплекс древних названий Каспийского моря // Челябинский Гуманитарий*. 2010. №2(11). 86–96 с.
- Шадкам, Амантай, 2025 – *Шадкам З., Амантай М. Шығыс деректеріндегі антропотопонимдердің тарихи ономастикалық мәні: «Бабырнама» негізінде // Қазақстан шығыстануы*. 2025. Т. 15. № 3. Б. 183–193. DOI: <https://doi.org/10.63051/kos.2025.3.183>

References:

- Abru*, 1995 – *Abru Kh. 1374/1995. Zubdat al-Tavarikh* [The Cream of Histories]. Vol. II. Tehran: Vezarat-e Farhang va Ershad-e Eslami. (in Pers)
- Ajam*, 2003 – *Ajam M. 1381/2003. Kodam nam dorosttar ast?* [Which name is correct?] // *Majalle-i Payam-e Darya*. No. 129. (in Pers)
- Ajam*, 2005 – *Ajjam M. 1383/2005. Khazar ya Mazandaran ya Kaspi?* [Khazar or Mazandaran or Caspian?] // *Majalle-i Payam-e Darya*. No. 131–133. URL: <https://www.parssea.org/?p=2104> (in Pers)
- Bahar*, 2008 – *Bahar M. Pazhouheshi dar asatir-e Iran. Pareh-ye nakhost va pareh-ye dovvom* [A Study of Iranian Myths]. Part One and Two]. Tehran: Agah, 1386/2008. (in Pers)
- Barimani*, 1957 – *Barimani A. Darya-ye Mazandaran* [The Sea of Mazandaran]. Tehran: Entesharat-e Daneshgah-e Tehran, 1335/1957. (in Pers)
- Bondaheh-e Irani*, 2005 – *Bondaheh-e Irani* [Iranian Bundahishn] / Ed. and trans. by Fazlallah Pakzad. Tehran: The Center of Great Encyclopedia of Islam, 1884/2005. (in Pers)

Dadegi, 2011 – *Dadegi F.* 1390/ 2011. Bondahesh [Bundahishn] / Reported by M. Bahar. Tehran: Tous. (in Pers)

Dehkhoda Dictionary – Dehkhoda Dictionary [Electronic resource]. URL: <https://dehkhoda.ut.ac.ir/fa/dictionary> (accessed: 25.05.2026) (in Pers)

Gholizadeh, 2013 – *Gholizadeh K.* *Persian mythology based on Pahlavi texts.* Tehran, 2013

Ibn Hawqal, 1987 – *Ibn Hawqal.* 1366/1987. *Safarnama: Iran dar “Surat al-Arz”* [Travel Book: Iran in “The Image of the Earth”] / Trans. by J. Shuar. Tehran: Amir Kabir, P. 128–139, 191–248. (in Pers)

Marquart, 1994 – *Marquart J.* 1373/1994/ *Iranshahr bar mabna-ye jografiya-ye Musa Khurasani* [Iranshahr based on the geography of Musa Khurasani]. Tehran: Entesharat-e Ettelaat,. (in Pers)

Mir-Fakhrai, 1987 – *Mir-Fakhrai M.* 1987. *Afarinesh dar adyan* [Creation in religions]. Tehran: Mo’asseseh-ye Motale’at o Tahghighat-e Farhangi. (in Pers)

Najjari, Mahjub – *Najjari H., Mahjub Z.* 1395/2016. “An Etymological Study of Mythological Rivers in the Iranian Bundahišn” (Barrasi-ye risheshnākhtī-ye daryāhā-ye asāṭīrī dar Bundahišn-e Irānī.) In *Faslname Adabiyat-e Erfani va Ostureshenasi*, Vol. 44. 191-214 pp. (in Pers)

Shadkam, Amantai, 2025 – *Shadkam Z., Amantai M.* 2025. Shygys derekterindegi antropotonimderdin tarikhi onomastikalyk mani: “Baburnama” negizinde [Historical and onomastic significance of anthropotonyms in Eastern sources: Based on the “Baburnama”] // *Kazakhstan Shygystanuy.* Vol.15. No.3. P. 183–193. DOI: <https://doi.org/10.63051/kos.2025.3.183> (in Kaz)

Voronkov 2010 – *Voronkov A.A.* Edinyy semanticheskiy kompleks drevnikh nazvaniy Kaspiyskogo morya [Unified Semantic Complex of Ancient Names of the Caspian Se]. In *Chelyabinskiy Gumanitariy* [Chelyabinsk Humanitarian Journal]. 2010. No. 2(11). pp. 86–96. (in Rus)

Zujaji, 2008 – *Zujaji H.* 1386/2008. *Humayun-name* [The Book of Humayun]. Vol. II. Tehran: Farhangestan-e Zaban va Adabiyat-e Farsi. (in Pers)

¹Шадкам З., ²Туякбаев О.

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

²Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Национальная библиотека РК, Алматы, Казахстан

[E-mail: zubaida.68@gmail.com](mailto:zubaida.68@gmail.com), omirabuali@gmail.com

ИСТОРИЧЕСКАЯ РЕТРОСПЕКТИВА НАЗВАНИЙ КАСПИЙСКОГО МОРЯ В ВОСТОЧНЫХ ИСТОЧНИКАХ

Аннотация. Каспийское море является крупнейшим в мире замкнутым водоёмом. Несмотря на то, что с географической точки зрения оно относится к озёрам, благодаря своим размерам и природным особенностям в восточных письменных источниках оно описывается как море. Считается, что Каспий представляет собой реликт древнего океана Тетис. Благоприятные природные условия Каспийского региона с древнейших времён способствовали расселению различных племён и народов, здесь происходили важные исторические события, в результате чего сформировалось множество легенд и мифологических сюжетов. Наиболее ранние сведения о Каспийском море встречаются в текстах «Авесты», сохранившихся на древнеперсидском (пехлевийском) языке. В статье на основе восточных источников, прежде всего письменных памятников на персидском языке, рассматриваются названия Каспийского моря и исторические сведения о племенах, населявших его побережье. Научная новизна исследования заключается в переводе на казахский язык, научном анализе и введении в научный оборот сведений и наименований,

связанных с Каспийским морем, содержащихся в древних и современных персидских источниках. Основной задачей исследования является изучение топонимов, связанных с Каспийским морем как одним из важнейших географических объектов Казахстана, на основе восточных источников, в особенности персидских письменных памятников. В качестве основных источников использованы тексты «Авесты», пехлевийская литература и труды иранских исследователей. Посредством перевода, сравнительного анализа и описательного метода рассматриваются различные названия Каспийского моря, а также легенды и мифологические сюжеты, сохранившиеся в письменных источниках, связанных с ним. Кроме того, предлагаются новые направления для дальнейших исследований. При подготовке статьи использовались методы сбора, систематизации, перевода и анализа исторических источников и научных исследований на восточных языках. В результате исследования установлено, что в арабских и персидских источниках Каспийское море имело более тридцати наименований и обладало не только историко-географическим, но и религиозно-мифологическим значением.

Благодарность. Статья подготовлена в рамках научного проекта «Древнетюркские топонимы в источниках Китая и других стран Востока как одна из основ современной тюркской интеграции: историко-этимологический и лингвистический аспект», реализуемого при финансовой поддержке Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (регистрационный номер BR24993043).

Ключевые слова: восточные источники, Каспийское море, Хазарское море, Казвинское море, Авеста, мифы Бундахишна, Фарахкерт, историческая география, топонимика.

¹Shadkam Z., ²Tuyakbayev O.

¹Al-Farabi Kazakh national university, Almaty, Kazakhstan

²Abai Kazakh National Pedagogical University, National Library of the Republic of Kazakhstan. Almaty, Kazakhstan

[E-mail: zubaida.68@gmail.com](mailto:zubaida.68@gmail.com), omirabuali@gmail.com

HISTORICAL RETROSPECTIVE OF THE NAMES OF THE CASPIAN SEA IN EASTERN SOURCES

Abstract. The Caspian Sea is the largest enclosed body of water in the world. Although it is geographically classified as a lake, it is described as a sea in Eastern written sources due to its immense size and distinctive natural characteristics. The Caspian Sea is generally regarded as a remnant of the ancient Tethys Ocean. Since antiquity, its resource-rich coastal region has been inhabited by various tribes and peoples and has witnessed significant historical events, resulting in the emergence of numerous legends and mythological narratives. The earliest references to the Caspian Sea are found in the texts of the Avesta preserved in the ancient Persian (Pahlavi) language. This article examines the historical names of the Caspian Sea and provides information on the tribes that inhabited its surrounding regions based on Eastern sources, particularly Persian written records. The scientific novelty of the study lies in translating into Kazakh, analyzing, and introducing into scholarly circulation the names and information related to the Caspian Sea found in ancient and modern Persian sources. The main objective is to investigate the toponyms associated with the Caspian Sea, one of Kazakhstan's most important geographical features, through the analysis of Eastern sources, especially Persian written monuments. The study is based on the texts of the Avesta, Pahlavi literature, and the works of Iranian scholars. Through translation, comparative analysis, and descriptive methods, the article examines various names of the Caspian Sea as well as legends and mythological narratives preserved in written sources. It also proposes new directions for future research. The research employed methods of collecting, classifying, translating, and analyzing historical sources and scholarly studies written in Eastern languages. The findings demonstrate that more than thirty names for the Caspian Sea were recorded in Arabic and Persian sources and that the

sea possessed not only historical and geographical significance but also considerable religious and mythological importance.

Acknowledgement. This article was prepared within the framework of the research project “Ancient Turkic Toponyms in Chinese and Other Eastern Sources as One of the Foundations of Modern Turkic Integration: Historical-Etymological and Linguistic Perspectives,” funded by the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Project Registration No. BR24993043).

Keywords: Eastern sources, Caspian Sea, Khazar Sea, Qazvin Sea, Avesta, Bundahishn myths, Farahkart, historical geography, toponymy.

Авторлар туралы мәлімет:

Шадкам Зубейда – филология ғылымдарының кандидаты, профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Тұяқбаев Өмір Оразұлы – философия докторы (PhD), Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті “Шығыс қолжазбалар мұрасы” ғылыми-зерттеу орталығының және ҚР Ұлттық кітапханасының Бас ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан.

Information about authors:

Shadkam Zubaida – Candidate of Philological Sciences, Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Tuyakbayev Omir Orazovich, PhD, Chief Researcher of the Research Center “Heritage of Eastern Manuscripts” at Abai Kazakh National Pedagogical University and the National Library of the Republic of Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan.

Сведения об авторах:

Шадкам Зубайда – кандидат филологических наук, профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Тұяқбаев Омир Оразович – доктор философии (PhD), главный научный сотрудник Научно-исследовательского центра «Наследие восточных рукописей» Казахского национального педагогического университета имени Абая и Национальной библиотеки Республики Казахстан, Алматы, Казахстан.

*Келіп түсті 10 ақпан 2026 жыл
Қабылданды 20 мамыр 2026 жыл*